

VALURILE DEMOCRAȚIEI: POTENȚIALUL TEORETIC AL UNEI METAFORE

Lector univ. drd. LUCIAN-DUMITRU DÎRDALĂ
Universitatea „Mihail Kogălniceanu” – Iași

Studiul fenomenului democratizării în lumea contemporană a fost puternic marcat, în plan intelectual, de perspectiva lui Samuel P. Huntington asupra „valorilor democrației”, exprimată inițial într-un foarte influent volum¹ și reluată, parțial și sintetic, într-un articol publicat în același an.² Influența acestor contribuții a fost enormă, atât din punct de vedere al cadrului oferit pentru cercetarea cu caracter preponderent empiric, cât și dintr-o perspectivă normativă. Promotorii interni sau externi ai democrației în statele celui de-al treilea val au interpretat, cel puțin pentru un timp, viziunea lui Huntington drept un binevenit stimulent intelectual pentru eforturile lor politice. În fapt, Huntington nu a fost neapărat un optimist în ceea ce privește democratizarea, așa cum o sugerează metafora „valului invers”, care se interpune între două valori succesive de democratizare. De asemenea, așa cum o sugerează convingător un volum ulterior³, viziunea sa asupra ordinii mondiale este una extrem de pesimistă, predicțiile sale vizând apariția unor puternice conflicte – care pot lua, în ultimă instanță, și forme violente – între marile civilizații mondiale, în a căror definire principalul liant este religia.

Democratizarea, ca proiect politic, a avut nevoie de *wishful thinking*, dar și de *thoughtful wishing*, pentru a prelua sugestiva expresie a lui Guillermo O’Donnell și Philippe C. Schmitter. Huntington se înscrie, el însuși, în categoria cercetătorilor angajați normativ, oferind sugestii actorilor internaționali angajați în promovarea democratizării. Nu există nicio incompatibilitate între această atitudine și binecunoscutul său pesimism în privința viitorului democratic al unora dintre țările „celui de-al treilea val”.

Nici democrația, nici capitalismul nu pot fi proiectate științific. Václav Havel recunoștea că la sfârșitul anilor ‘80, disidenții cehoslovaci aflați în căutarea unor repere practice de acțiune s-au simțit dezamăgiți după ce au consultat literatura occidentală consacrată democratizării. Știința politică nu poate face mai mult, oricât de impunător ar fi patrimoniul de cunoaștere acumulat și oricât de rafinate i-ar fi tehnicile, pentru că democratizarea este produsul acțiunii umane inspirate de valori.

În cele ce urmează, se va începe printr-o prezentare succintă a argumentelor care au justificat impunerea „valului” ca metaforă a proceselor recente de democratizare, urmată de o succintă trecere în revistă a concepției lui Huntington despre democrație și procesul democratizării. Va urma o prezentare sumară a unor „periodizări” alternative a democratizării contemporane, precum și a altor critici la adresa perspectivei lui Huntington. Ulterior, se va sugera că, la trei decenii de la declanșarea celui de-al treilea val și pe fondul „sfârșitului” său, politologii se preocupă de consolidarea și calitatea noilor democrații și, totodată, caută soluții de „prevenire” a valului invers. În fine, voi aborda succint problema „difuziei democratice”, o temă de cercetare relevantă în condițiile în care procesele de democratizare începute la mijlocul anilor ‘70 constituie, cu adevărat, un „val al democrației”.

¹ Samuel P. HUNTINGTON, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman, 1991.

² HUNTINGTON, „How countries democratize”, *Political Science Quarterly*, vol. 106, nr. 4, 1991/1992.

³ HUNTINGTON, *Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale*, Ed. Antet, București, 1998.

Metafora valului

Discuția lui Huntington pornește de la observația că fenomenul democratizării, în termeni macroistorici, poate fi interpretat ca o succesiune de trei valuri succesive, între care se interpun două valuri inverse, dinspre democrație înspre autocrație. Un „val” al democratizării este definit ca „un grup de tranziții de la regimuri nondemocratice la regimuri democratice care au loc pe durata unei perioade specificate de timp și care depășesc numeric, în mod semnificativ, tranzițiile în direcția opusă care au loc în acea perioadă”.⁴ În intervalul de timp respectiv, fenomenul democratizării se face simțit și prin apariția unor procese de liberalizare în cadrul unora dintre autocrațiile care nu se democratizează, precum și prin progrese în privința calității democrației, în regimurile democratice deja existente.⁵

Primul val de democratizare, arată Huntington, a început în jurul anului 1820, prin extinderea sufragiului în rândul populației masculine din Statele Unite, și a durat aproape un secol, până în 1926, generând 29 de democrații. Instaurarea fascismului în Italia, în 1922, urmată de lichidarea democrației italiene (finalizată în 1926) marchează începutul unui val invers, care a redus numărul democrațiilor la 12, până în 1942. Evident că energia acestui val invers a fost generată în primul rând de ascensiunea fascismului și nazismului în Europa, precum și victoriile obținute de Germania în prima parte a celui de-al doilea război mondial. Sfârșitul conflagrației a contribuit la nașterea celui de-al doilea val, al cărui apogeu a fost atins în 1962 (36 de democrații), urmat de un nou val invers (1960-1975), care a redus numărul democrațiilor la 30.⁶ În mare măsură, procesele din aceste două valuri au fost influențate de decolonizare și de competiția între superputeri, în primii ani ai Războiului Rece. În fine, începutul celui de-al treilea val este asociat Revoluției „garioafelor roșii” din Portugalia, urmată aproape imediat de tranzițiile către democrație în Spania și Grecia, de tranzițiile latino-americane și, mai târziu, est-asiatice. Sfârșitul Războiului Rece avea să extindă valul democratizării în lumea postcomunistă, în primul rând în Europa Centrală și de Est. Tot în această perioadă, el și-a făcut simțită prezența pe continentul african.⁷

Viziunea lui Huntington asupra cauzelor și dinamicii democratizării

Huntington identifică cinci factori esențiali care au contribuit la nașterea celui de-al treilea val. În primul rând, regimurile autoritare au trecut, aproape peste tot în lume, printr-o gravă criză de legitimitate. Această criză apare pe fondul răspândirii globale a ideilor și valorilor democratice, însă cauzele sunt în primul rând de ordin intern: regimurile nedemocratice nu-și pot menține o „legitimitate sănătoasă” în condițiile eșecului economic sau militar. Un alt factor ce a favorizat democratizarea l-a reprezentat creșterea economică din anii '60, care a dus la mutații sociale și culturale semnificative într-o serie de țări cu regimuri nedemocratice. De asemenea, Huntington acordă o atenție specială influenței religiei asupra politicului și menționează drept factor favorizant al democratizării modificările apărute în doctrina și activitățile Bisericii Romano-Catolice, după Conciliul Vatican II, în urma căruia bisericile naționale din multe state cu populație majoritară catolică și-au retras sprijinul pe care îl acordaseră, până atunci, regimurilor autoritare. Cel de-al patrulea factor favorizant l-au reprezentat modificările în atitudinea și politicile actorilor externi, în primul rând Statele Unite, Comunitatea Economică Europeană și Uniunea Sovietică. În fine, Huntington vorbește despre „efectul bulgărelui de zăpadă” sau efectul de demonstrație, prin care tranzițiile reușite din primii ani ai celui de-al treilea val au inspirat eforturile ulterioare.⁸

⁴ HUNTINGTON 1991, p. 15.

⁵ Larry DIAMOND, „Can the whole world become democratic? Democracy, development and international policies”, Paper 03-05, Center for the Study of Democracy, University of California – Irvine, 2003, pp. 1-2.

⁶ HUNTINGTON, „Al treilea val al democrației”, *Revista română de științe politice*, vol. 2, nr. 1, 2002, pp. 18-19.

⁷ DIAMOND 2003, pp. 3-4.

⁸ HUNTINGTON 2002, p. 19.

Pe de altă parte, aceste procese nu pot explica procesul de democratizare într-o țară anume – momentul declanșării, interacțiunile, rezultatul. Aceste explicații specifice teoriilor modernizării și școlii „precondițiilor” democrației trebuie completate cu abordări „procesuale”, specifice arsenalului „tranzitologiei”. După cum arată Gerardo Munck, „în timp ce factorii economici, sociali și culturali sunt analizați ca preconditionii care explică originile tranzițiilor și, în mare măsură, perspectivele consolidării democratice, în cazul procesului de tranziție propriu-zis puterea explicativă principală le revine actorilor și alegerilor acestora”.⁹

Fără a oferi o definiție a democrației, Huntington tinde să adopte o viziune „minimalistă”, de inspirație schumpeteriană: elementul central al democrației îl reprezintă alegerile libere și concurențiale, desfășurate pe baza votului universal, în condițiile garantării libertăților civile. De altfel, alături de Adam Przeworski, Huntington pare a fi cel mai influent promotor al acestei viziuni, atacată intens în ultimii ani de mulți teoreticieni ai democratizării. Huntington nu spune că statul de drept sau alte exigențe de ordin instituțional nu sunt importante, ci doar că ele se vor dezvolta ca rezultat al competiției politice și electorale. De asemenea, criteriul folosit de el pentru definirea unei democrații drept „consolidate” (testul dublei alternanțe la putere) a fost supus unor critici dure din partea cercetătorilor care propun criterii mai exigente.

Unul dintre meritele recunoscute ale abordării lui Huntington este acela că încearcă să pună în relație tipul „vechiului regim” autocratic cu desfășurarea procesului de tranziție și, totodată, cu rezultatul tranziției. Această contribuție la teoria „modurilor de tranziție” nu este, însă, scutită de critici. Huntington pornește de la o tipologie a regimurilor autoritare¹⁰ afectate de cel de-al treilea val, diferită de cele corespunzătoare precedentelor valuri de democratizare. Astfel, cele trei tipuri sunt: sistemele cu partid unic, regimurile militare și dictaturile personale, la care se adaugă cazul singular al Africii de Sud, o oligarhie rasială. Dictaturile personale, între care figurează și România¹¹, constituie grupul cel mai divers, care include și state precum Spania, Portugalia sau Filipine. Sunt identificate trei modalități prin care s-a realizat schimbarea de regim („moduri de tranziție”), în funcție de importanța relativă a fiecărui grup (deținătorii puterii, respectiv opoziția) ca sursă a democratizării. Astfel, atunci când elitele la putere au luat inițiativa în instaurarea democrației, tranziția se realizează prin „transformare”, concept analog celui de *reforma* la Juan Linz sau de „tranzacție” la Donald Share și Scott Mainwaring. În cazul în care rolul decisiv în instaurarea democrației l-a avut opoziția, modul de tranziție este numit „înlocuire”, analog cu *ruptura* în terminologia lui Linz, respectiv cu prăbușire / colaps, la Share și Mainwaring. În fine, dacă democratizarea rezultă dintr-o acțiune concertată a elitelor la putere și a opoziției, avem de a face cu „translocuirea” (*transplacement*), analog „extracției” (*extrication*) la Share și Mainwaring. Huntington menționează că aproape toate cazurile de tranziție au implicat anumite negocieri între putere și opoziție, precum și faptul că, uneori, tranzițiile își schimbă caracterul, în timpul procesului.¹²

Între perspectivele consolidării și natura vechiului regim există o legătură, pentru că procesul de consolidare este afectat de poziționarea în viața politică a vechilor deținători ai puterii. Astfel, tranziția de la un sistem cu partid unic poate fi mai dificilă decât cea dinspre un regim militar, însă democrația se poate dovedi mai durabilă, întrucât armata își menține capacitatea de a reveni în jocul politic, spre deosebire de exponenții vechiului partid unic. De asemenea, Huntington ordonează modurile de tranziție, în funcție de perspectivele consolidării: translocuirea pare a oferi auspiciile cele mai favorabile, urmată de transformare și înlocuire. Ca și alți cercetători ai tranziției, Huntington consideră că procesul de consolidare este favorizat de

⁹ Gerardo L. MUNCK, „Democratic transitions in comparative perspective”, *Comparative Politics*, vol. 26, nr. 3, 1994, p. 357.

¹⁰ Adjectivul „autoritar” este folosit cu sensul de „nedemocratic” sau „autocratic”.

¹¹ HUNTINGTON și-a exprimat de la bun început un accentuat scepticism în privința perspectivelor democratice ale României; ulterior – în cadrul unui dialog cu Alina Mungiu-Pippidi – și-a menținut opinia că șansele acesteia sunt mai reduse decât cele ale țărilor din Europa Centrală, unul dintre factorii esențiali (nu singurul) fiind impactul politic al ortodoxiei. Vezi Alina MUNGIU, „Șansele democratizării românești sunt mai puțin bune decât ale Europei Centrale – dialog cu Samuel P. HUNTINGTON”, *Sfera politicii*, nr. 25, 1995.

¹² HUNTINGTON 1991/1992, p. 583.

existența unui anumit grad de echilibru între elite și opoziție, care se poate concretiza printr-un pact.

Nu se vor aborda aici numeroasele dezbateri generate de teoria lui Huntington despre „cum anume” s-au democratizat țările incluse în cel de-al treilea val. Literatura asupra modurilor de tranziție și a consolidării a tratat pe larg meritele și slăbiciunile abordării lui Huntington. Ceea ce trebuie observat, însă, este faptul că cele două seturi de cauze – cele generice, de tip „precondiții”, care pun în mișcare valul democratizării, respectiv cele interne, specifice fiecărei țări, nu interacționează: „structura și procesul sunt, de fapt, clar segregate”¹³, ceea ce dăunează potențialului explicativ al teoriei.

Dezbateri în contextul celui de-al treilea val

Dacă metafora valului a devenit aproape unanim acceptată în literatura consacrată democrației, problema numărului de valuri a făcut obiectul unor discuții în contradictoriu. Cu certitudine că periodizarea lui Huntington a rămas cea mai influentă, însă trebuie menționate și perspectivele alternative, mai ales în condițiile în care o periodizare diferită poate legitima un discurs diferit asupra proceselor propriu-zise de democratizare. Astfel, Philippe C. Schmitter, în eseul consacrat valurilor democratizării din prestigioasa *Encyclopedia of Democracy*, pornește de la o definiție diferită: „un val de democratizare apare atunci când apar o serie de schimbări la nivelul unui regim, într-un interval de timp redus și în cadrul unui grup de țări circumscris din punct de vedere geografic – toate în direcția unei mai mari democrații și toate cauzate de aceleași evenimente și procese”.¹⁴ Diferența față de conceptualizarea lui Huntington rezidă în prioritatea acordată de Schmitter „aglomerării” spațiale, precum și factorului causal. Astfel, Schmitter identifică patru valuri ale democratizării. Primul, efemer, s-a făcut simțit în Europa anului revoluționar 1848, dar a fost repede urmat de un val invers, în urma căruia cele mai multe dintre statele afectate au revenit la regimul autocratic. Cel de-al doilea a corespuns primului război mondial și perioadei imediat următoare și s-a extins atât în Europa de Vest, cât și în centrul și estul continentului. Celelalte două valuri sunt conceptualizate într-un mod similar cu al doilea și al treilea val din teoretizarea lui Huntington. Important este faptul că în cazul „celui de-al patrulea val” al lui Schmitter – al treilea val al lui Huntington – se accentuează prezența unor mecanisme cauzale comune, deși el a avut un caracter mult mai global decât celelalte.¹⁵ Ca urmare a anvergurii sale globale, acest ultim val a afectat mai multe țări și a avut efecte mai profunde la nivel regional, decât cele precedente. În fine, prin comparație cu precedentele, ultimul val a avut parte de mult mai puține regresii înspre autoritarism, deși multe state angrenate în procese de democratizare tind să oscileze.

O periodizare realizată dintr-un unghi ușor diferit în privința începuturilor democrației, dar convergentă cu cele ale lui Huntington și Schmitter, în cazul proceselor de după cel de-al doilea război mondial, este oferită de John Markoff dintr-o perspectivă care pune accentul pe importanța mișcărilor sociale în procesul de democratizare: „În timpul unui val democratic, se discută mult despre virtuțile democrației, mișcărilor sociale adesea solicită mai multă democrație, iar cei aflați în poziții de autoritate își proclamă intențiile democratice. În timpul valurilor antidemocratice, guvernările sunt transformate în moduri considerate în general a fi antidemocratice, mișcărilor sociale își proclamă intenția de a pune capăt democrației, iar oficialii guvernamentali își exprimă cu mândrie ostilitatea față de democrație”.¹⁶ Periodizarea lui Markoff nu-și propune să fie o alternativă la cele deja „hegemonice” în teoria democrației, însă ea se înscrie într-un demers util, de accentuare a rolului unuia dintre actorii esențiali ai procesului de

¹³ MUNCK 1994, p. 357.

¹⁴ Philippe C. SCHMITTER, „Democratization, waves of”, în Seymour Martin LIPSET, *Encyclopedia of Democracy*, Routledge, Londra, 1995, p. 346.

¹⁵ *Ibidem*, p. 347.

¹⁶ John MARKOFF, *Waves of democracy: social movements and political change*, Pine Forge Press, Londra, 1996, pp. 1-2.

democratizare, în condițiile în care aspirațiile populare în direcția democrației nu vor putea fi niciodată „conținute” într-un set de instituții.¹⁷

Există, însă, conceptualizări care fac referire la un „al patrulea val” dintr-o perspectivă total diferită de cea a lui Schmitter. Un exemplu extrem de sugestiv îl reprezintă concluzia multor specialiști în probleme (post)sovietice și est-europene, potrivit căreia tranzițiile postcomuniste au o specificitate care justifică tratarea lor separată. O componentă sugestivă a dezbaterilor teoretice suscitată de această viziune este controversa pe marginea oportunității comparației între „Est” și „Sud”, respectiv asupra validității în spațiul postcomunist a conceptelor avansate în cadrul analizei tranzițiilor către democrație din America Latină și Europa de Sud. Din scepticismul față de valoarea comparațiilor transregionale, larg împărțit în rândurile specialiștilor de arie, derivă și sugestia precum aceea a lui Martin McFaul de a trata procesele din lumea postcomunistă ca un „al patrulea val”.¹⁸ „Din punct de vedere temporal, aceste schimbări s-au produs în același timp cu alte tranziții din cadrul celui de-al treilea val. Totuși, mecanismele cauzale puse în mișcare au fost atât de diferite, iar tipurile de regim – atât de variate, încât experiența postcomunistă ar putea fi mai bine cuprinsă de o teorie diferită și o etichetă separată – cel de-al patrulea val al *schimbării de regim* . . . De ce ar trebui ca emergența *dictaturii* în Uzbekistan să fie subsumată celui de-al treilea val al *democratizării*?”¹⁹ Insistând asupra caracterului dependent de cale al proceselor de democratizare, McFaul își afirmă scepticismul față de posibilitatea elaborării unei teorii generale a democratizării.²⁰

Evident, „cel de-al treilea val” a constituit matricea apariției unui extrem de contestat binom – tranzitologia / consolidologia – în interiorul politicii comparate. Studiile asupra democratizării, definite drept ramură a politicii comparate²¹ au fost adesea reduse la tranzitologie / consolidologie, o perspectivă din fericire abandonată spre a face loc multitudinii de contribuții teoretice orientate spre analiza proceselor de democratizare. Este evidentă, însă, inclusiv din observația lui McFaul, ambiguitatea fundamentală care a marcat literatura consacrată celui de-al treilea val: tranziții *dinspre* un regim nedemocratic (ale căror destinații pot să nu fie neapărat democratice) sau tranziții *către* democrație? Ambiguitatea a fost amplificată de faptul că multe lucrări, prin chiar design-ul de cercetare, au sugerat o echivalență între desprinderea de regimul autocratic și democratizare. Ceea ce a avut o justificare, în epocă, în cazurile Europei de Sud și Americii Latine, dar s-ar dovedi total inadecvat în cazul postcomunismului. Nu e vorba aici doar de Uzbekistan, care a traversat un proces de tranziție de la o autocrație la alta. Aspectele de acest gen au fost semnificative, la un anumit moment, și pentru România, în legătură cu care s-au menținut mult timp dubii serioase în privința șanselor de a-și finaliza tranziția democratică.

O critică recentă la adresa abordării lui Huntington vine din partea lui Renske Doorenspleet și a fost dezvoltată pe două direcții: una conceptuală și una empirică²². Din punct de vedere conceptual, Doorenspleet îi reproșează lui Huntington faptul că, deși pornește de la modelul lui Dahl în privința operaționalizării democrației – înțeleasă sub forma triadei competiție-cuprindere-libertăți civile – nu pune un accent suficient pe cuprindere, mai ales în privința dreptului de vot acordat femeilor.²³ În ceea ce privește aspectul empiric, Doorenspleet sugerează că profilul proceselor de tranziție înspre și dinspre democrație s-ar modifica, dacă valorile ar fi interpretate pornind nu de la procente din numărul total de state, așa cum tinde să procedeze Huntington, ci de valori absolute. Astfel, strategia lui Huntington ar fi nepotrivită deoarece numitorul – numărul total de state – a variat în timp.

¹⁷ *Ibidem*, p. 139.

¹⁸ Michael McFAUL, „The fourth wave of democracy and dictatorship: noncooperative transitions in the postcommunist world”, *World Politics*, vol. 54, ianuarie 2002.

¹⁹ *Ibidem*, p. 242.

²⁰ *Ibidem*, p. 244.

²¹ Robert E. GOODIN și Hans-Dieter KLINGEMANN (coord.), *Manual de știință politică*, Ed. Polirom. Iași, 2005.

²² Renske DOORENSPLEET, „Reassessing the three waves of democratization”, *World Politics*, vol. 52, aprilie 2000.

²³ În secțiunea următoare va fi abordat „minimalismul democratic” al lui HUNTINGTON.

Deși între 1957 și 1972 numărul democrațiilor a crescut de la 30 la 37 – ceea ce ar reprezenta un ușor „val democratic” sau, în orice caz, o fluctuație ce nu prezintă tendințe²⁴ – procesul este perceput de Huntington drept un „al doilea val invers”, întrucât numărul statelor independente a crescut de la 93 la 137, astfel că ponderea democrațiilor a scăzut de la 32 la 27 de procente. Remodelând din această dublă perspectivă valurile democratizării, Doorenspleet identifică un prim val care începe mult mai târziu – în 1893 și durează până în 1924, cu un vârf semnificativ la începutul anilor 1920, urmat de un prim val invers, în perioada 1924-1944 (deși, observă Doorenspleet, statele ocupate de puterile Axei în perioada celui de-al doilea război mondial nu ar trebui incluse în acest set). Valul secund al democratizării este situat între anii 1944-1957 și este urmat de o perioadă de fluctuație lipsită de tendințe, în perioada 1957-1976. Balanța pentru această din urmă perioadă ar fi de 16 tranziții către democrație și 18 tranziții dinspre democrație înspre autocrație – în condițiile în care, spre deosebire de abordarea lui Huntington, nu sunt luate în calcul ca „eșecuri” ale democrației cazurile statelor care au trecut la autocrație imediat după independență (ele nu fuseseră, în prealabil, democratice). În fine, cel de-al treilea val este segmentat între perioada 1976-1980, luată în calcul de Huntington (24 de tranziții democratice, 12 tranziții inverse) și cea a „valului exploziv” dintre 1990 și 1994, cu 34 de tranziții democratice și 4 tranziții inverse.²⁵ Semnificativ pentru cercetările în domeniul democratizării este în primul rând faptul că, deși a devenit o temă predilectă, interogația cu privire la valurile inverse nu are fundament, pentru că nu există valori inverse clar definite.²⁶

Și totuși, perspectiva valului invers a rămas solid ancorată în preocupările cercetătorilor și decienților politici, în primul rând ale celor interesați de extinderea și adâncirea democrației pe plan mondial. „Revizitând” aria celui de-al treilea val, Huntington evidențiază noile probleme cu care se confruntă promotorii democrației pe plan mondial.²⁷ În consonanță cu literatura asociată studiilor democratizării, sunt menționate dificultatea consolidării democratice în contexte economice și culturale neospitaliere. Problema centrală, consideră Huntington, este cea culturală: democrația modernă este un produs al Occidentului, iar rădăcinile sale sunt „pluralismul social, sistemul de clase, societatea civilă, credința în supremația legii, experiența în privința forurilor reprezentative, separarea autorității spirituale de cea temporală și atașamentul față de individualism care a început să se dezvolte în Europa occidentală în urmă cu un mileniu . . . Aceste caracteristici pot fi găsite, individual, în alte civilizații, însă împreună ele nu au existat decât în Occident, și aceasta explică de ce democrația modernă este un copil al civilizației occidentale”.²⁸ Și acum, Huntington oferă sugestii practice statelor și actorilor neguvernamentali occidentali interesați de promovarea democrației. Deși ideal ar fi să se poată urmări, simultan, democratizarea regimurilor autocratice și adâncirea democrației în cele care au parcurs deja tranziția, în condițiile unor resurse limitate, Huntington recomandă cea de-a doua direcție de acțiune. Condițiile internaționale sunt, din acest punct de vedere, favorabile pentru fundarea, pe ruinele Comintern-ului, a unui „Demintern”, o rețea internațională de sprijinire a democrației.²⁹ Deși nu prognozează noi tranziții către democrație și, pe de altă parte, anticipează anumite regresii către autoritarism în statele lipsite de condițiile culturale favorabile democrației, Huntington consideră că statele care au atins deja pragul democrației electorale, dar nu (încă) pe acela al democrației liberale, pot fi susținute în această direcție.

Pe aceeași linie se dezvoltă și reflecțiile lui Larry Diamond asupra „celui de-al treilea val”.³⁰ Preocuparea sa este duală. În primul rând, trebuie oferit un răspuns la întrebarea privind sfârșitul celui de-al treilea val, ceea ce presupune o evaluare empirică (dar nu numai empirică) a tendințelor globale în privința schimbării de regim. În al doilea rând, trebuie promovat

²⁴ DOORENSPLEET 2000, p. 386.

²⁵ *Ibidem*, pp. 388-399.

²⁶ *Ibidem*, p. 400.

²⁷ HUNTINGTON, „After twenty years: the future of the third wave”, *Journal of Democracy*, vol. 8, nr. 4, 1997.

²⁸ *Ibidem*, p. 6.

²⁹ *Ibidem*, p. 12.

³⁰ DIAMOND, „A luat sfârșit cel de-al treilea val al democrației?”, *Revista română de științe politice*, vol. 2, nr. 1, 2002.

„imperativul” consolidării democratice, ceea ce presupune o puternică încărcătură normativă. În cadrul acestui capitol se va pune accentul pe prima dintre cele două direcții de cercetare. Întrebarea care o fundamentează provine din observarea unei stagnări numerice a democrațiilor liberale, a unei deteriorări a calității multora dintre democrațiile celui de-al treilea val, precum și din persistența autocrației în state extrem de influente precum China, Indonezia, Iran sau Arabia Saudită. Concluzia lui Diamond este aceea că, la întrebarea privind eventualul sfârșit al celui de-al treilea val, „un răspuns afirmativ justificat . . . pare din ce în ce mai evident . . . Eroziunea și stagnarea se află pe poziții egale cu liberalizarea și consolidarea. Democrația liberală a încetat să se mai extindă în lume și la fel se întâmplă, în general, cu libertatea politică”³¹. Pe de altă parte, nu se profilează (încă) un val invers, iar o astfel de eventualitate ar putea fi, până la urmă, evitată: este posibil ca sfârșitul unui val de democratizare să fie urmat, pentru un timp, de o perioadă de stagnare și echilibru. Există o serie de factori care previn apariția unui „al treilea val invers”. În primul rând, în statele unde există o experiență a amestecului armatei în politică și a loviturilor de stat, instituționalizarea unor norme privind controlul civil asupra armatei și perspectivele unor sancțiuni internaționale cuprinzătoare au făcut ca militarii „să rămână în cazărmi”, chiar în condiții de criză. Evident că această atitudine a fost favorizată și de experiențele trecutului, liderii militari dovedindu-se de regulă incapabili să gestioneze problemele economice grave și, în plus, este larg împărtășită opinia potrivit căreia astfel de experiențe guvernamentale dăunează coeziunii și prestigiului armatei. Un al doilea factor, cu un caracter mai general, îl reprezintă menținerea suportului popular față de democrație, chiar în societăți care se confruntă cu mari dificultăți – conducerea autoritară este din ce în ce mai puțin considerată o alternativă la democrație. În fine, Diamond apreciază că riscul apariției unui val invers este astăzi mai mic decât în perioadele de final ale precedentelor două valuri, datorită absenței unei ideologii antidemocratice cu pretenții globale, care să pună sub semnul întrebării hegemonia ideologică a democrației.³²

Aceste teme abordate în 1996 – anul publicării versiunii originale a articolului citat mai sus – s-au menținut pe agenda de cercetare a lui Diamond. Astfel, patru ani mai târziu, autorul ridică din nou problema perspectivelor de apariție a unui „al treilea val invers”, anunțat de lovitura de stat militară din Pakistan, din octombrie 1999. Un astfel de eveniment poate fi important întrucât Pakistanul, prin ponderea sa politică, poate fi încadrat în categoria *ad hoc* a „statelor de inflexiune” (*swing states*) în plan regional³³. Este vorba de un grup de douăzeci de state (cărora li se adaugă alte zece, mai puțin proeminente, dar totuși semnificative) care au cea mai mare influență internațională, dacă nu luăm în calcul „nucleul” liberal-democratic stabil (Europa occidentală, vechile democrații anglofone și Japonia). Din această perspectivă, prăbușirea democrației într-un stat islamic cu o populație numeroasă, precum Pakistanul, ar putea fi semnalul unui val invers. Aceasta, în condițiile în care perspectivele globale ale democrației nu sunt chiar atât de roze pe cât o arată cifrele, iar crizele de guvernabilitate într-o serie de „state de inflexiune” care sunt democratice ar putea facilita prăbușirea democrației în țările respective, precum și în cele vecine. Soluția pentru a minimiza aceste riscuri ar fi o reacție internațională promptă și coordonată în cazul unor eventuale crize survenite în „state de inflexiune”.³⁴ Intervenția internațională nu poate suplini, însă, eforturile interne de consolidare și îmbunătățire a calității democrației³⁵. Ceva mai târziu, în 2004, în prefața la ediția română a unui important volum consacrat consolidării democratice, Diamond își exprimă un anumit optimism față de perspectivele globale ale democratizării. Deși numărul democrațiilor a rămas în mare constant, în multe dintre ele s-a făcut simțită o îmbunătățire continuă a gradului de respectare a libertăților civile și a drepturilor politice, capitolele evaluate în rapoartele Freedom House. Pe de altă parte, unele state care se conduc după proceduri nominal democratice au înregistrat evoluții negative –

³¹ *Ibidem*, p. 52.

³² *Ibidem*, p. 54.

³³ DIAMOND, „Is Pakistan the (reverse) wave of the future?”, *Journal of Democracy*, vol. 11, nr. 3, 2000, pp. 96-97.

³⁴ *Ibidem*, p. 105.

³⁵ DIAMOND, „Assessing global democratization a decade after the communist collapse”, *Revista română de științe politice*, vol. 2, nr. 2, 2002, p. 13.

este cazul Rusiei și al Venezuelei.³⁶ De altfel, și în ultimii trei ani evoluția negativă a continuat în cazul acestor state: Venezuela a ajuns în partea „inferioară” a categoriei țărilor „parțial libere”, iar Rusia a fost deklasificată și mai mult, fiind inclusă în categoria țărilor „nelibere”.

Există multe alte provocări la nivel global, din perspectiva obiectivelor asociate promovării democrației, însă Diamond își menține optimismul în privința șanselor de a nu asista, în viitorul apropiat, la apariția unui val invers. Colapsul democrației în Pakistan nu a fost urmat de alte cazuri similare, iar numărul statelor catalogate în 2003 ca democrații liberale – 76 – era cel mai mare din istorie. Totuși, prevenirea decăderii democratice depinde în mod decisiv de capacitatea noilor democrații de a evita crizele de guvernabilitate, iar strategiile în acest sens constituie, astăzi, o preocupare semnificativă în teoria democratică.

Problema difuziei în contextul celui de-al treilea val

În contribuția sa la *Encyclopedia of Democracy*, citată mai sus, Schmitter accentuează importanța difuziei și a efectului de contagiune, ca mijloc de propagare a ultimului val (cel de-al patrulea în accepțiunea sa, cel de-al treilea conform lui Huntington): „Pe de o parte, țările afectate nu au suportat niciun eveniment extern comun de tipul unui război mondial sau al unei depresiuni economice. Pe de altă parte, dezvoltarea sistemelor de comunicații transnaționale a conferit garanții mai bune că mecanismele de difuzie își fac simțite efectele”.³⁷ Prin ea însăși, difuzia nu poate explica în măsură suficientă aglomerarea în timp și spațiu a proceselor de democratizare, astfel încât trebuie luat în considerare „efectul de impuls”, generat de dezvoltarea unei veritabile infrastructuri internaționale neguvernamentale ce promovează democrația. În ceea ce privește contagiunea, ea și-a făcut simțite efectele în primul rând la nivel regional, și în mult mai mică măsură la scară transregională. Astfel, evoluțiile din Europa de Est constituie cel mai elocvent exemplu de contagiune democratică: „nimeni nu se poate îndoi de fluxul accelerat de mesaje și imagini care au călătorit dinspre Polonia înspre Ungaria, înspre Republica Democrată Germană și Cehoslovacia, înspre România și Bulgaria și în fine înspre Albania, sau impactul pe care declarațiile de independență le-au avut asupra republicilor ce constituiau Uniunea Sovietică”.³⁸

Teoria difuziei a făcut obiectul unor teste empirice, dintre care poate fi menționat cel realizat de Brinks și Coppedge³⁹ și a cărui concluzie este exprimată tranșant în titlu: difuzia nu este o iluzie! În debutul studiului sunt trecute în revistă o serie de demersuri similare, ale căror concluzii converg. Astfel, există cercetări care sugerează că țările situate în anumite regiuni geografice sunt fie mai democratice, fie mai puțin democratice decât ar prezice analizele factorilor strict interni, explicația rezidând în influența transnațională. Altele sugerează că democrația are mai multe șanse de supraviețuire dacă statul respectiv se află într-o regiune democratică, precum și dacă numărul total al democrațiilor pe plan mondial crește – și aceasta, în condițiile în care sunt controlate variabile interne importante. În ceea ce-i privește, autorii pornesc de la asumția că țările sunt recompensate atunci când regimurile lor sunt similare cu cele ale vecinilor. Aceste recompense pot lua diverse forme: pace, securitate mutuală, comerț, investiții. Important este faptul că, potrivit asumției, „actorii *cred* că asemenea recompense există”.⁴⁰ Modelând variabila dependentă (gradul de democrație) pe baza scorurilor Freedom House și recurgând la o varietate de proceduri statistice, Brinks și Coppedge conchid că difuzia este prezentă: cu cât mai mare este decalajul în privința nivelului democrației între o țară și vecinii ei, cu atât mai mare va fi presiunea în direcția convergenței. Regimurile politice conexe în rețele transnaționale exercită o forță considerabilă unul asupra celuilalt, iar validarea predicției generate

³⁶ Larry DIAMOND, YUN-HAN CHU, Marc F. PLATTNER și HUNG-MAO TIEN (coord.) *Cum se consolidează democrația*, Ed. Polirom, Iași, 2004, p. 8.

³⁷ SCHMITTER 1995, p. 347.

³⁸ *Ibidem*, p. 348.

³⁹ Daniel BRINKS și Michael COPPEDGE „Diffusion is no illusion: neighbor emulation in the third wave of democracy”, *Comparative Political Studies*, vol. 39, nr. 4, 2006.

⁴⁰ *Ibidem*, pp. 465-466.

de această teorie confirmă importanța factorilor transnaționali în ecuația – mult mai complexă – a democratizării statelor din cel de-al treilea val.

Modelarea teoretică a influenței organizațiilor internaționale regionale asupra procesului de consolidare democratică a condus, la rândul ei, la concluzii care susțin ipoteza difuziei. Pentru a funcționa ca un promotor al consolidării democratice, organizația internațională trebuie să posedă voința politică de a pune condiții pentru apartenență, pe aceea de a impune aceste condiții odată ce noua democrație a aderat la ea și, în fine, să posede mijloacele de a-și impune condițiile politice.⁴¹ Organizațiile regionale – alese de Pevehouse pentru testarea teoriei – tind să-și dezvolte o condiționalitate mai puternică decât cele cu caracter mai larg, în primul rând datorită numărului mic de jucători, care ușurează aplicarea sancțiunilor⁴². Concluzia este aceea că este validată empiric teoria potrivit căreia apartenența unui democrații noi la o organizație internațională regională cu caracter democratic sporește probabilitatea consolidării democratice a respectivei democrații. Evident că și această observație sugerează relevanța difuziei în interiorul celui de-al treilea val.

Difuzia geografică a reprezentat un fenomen semnificativ și în cazul particular al statelor postcomuniste. Variația semnificativă în privința traseelor și gradului de democratizare are nevoie de explicații, și se poate porni de la intuiția că în aceste procese a contat proximitatea față de Occident: „toți marii câștigători ai postcomunismului au în comun caracteristica de a fi mai apropiați de fosta graniță a lumii noncomuniste”⁴³. O astfel de explicație poate fi contrapusă în mod productiv celor bazate pe dependența de cale, în sensul că se pot stabili căi de continuitate nu numai în timp, ci și în spațiu. Astfel, „difuzia spațială a normelor, liniilor de comunicație, resurselor și instituțiilor au ceva de oferit în cadrul unei explicații cauzale a rezultatelor postcomuniste . . . Interacțiunile transfrontaliere, fluxul ideilor și resurselor, precum și deschiderea statelor sunt factori importanți în explicarea reformelor postcomuniste”⁴⁴.

Pe de altă parte, există în literatura asupra democratizării numeroase critici la adresa „empirismului naiv” al unor studii care avansează ideea că proximitatea față de alte democrații – și depărtarea de nondemocrații – constituie unul dintre cei mai buni predictorii ai democratizării. Laurence Whitehead accentuează faptul că o astfel de abordare ne poate convinge că un val democratic se răspândește, dar nu ne spune când începe și când se termină, și nici nu ne oferă o imagine a mecanismelor implicate. Între geografie și destinul politic al Europei Centrale și de Est s-a produs, după 1989, o conjuncție fericită, însă crearea de noi oportunități de acțiune pentru liderii politici din regiune nu înseamnă dispariția totală a constrângerilor, cum ar fi cele care provin din competiția marilor puteri. Însă, conchide Whitehead, „la fel cum greutatea istoriei limitează libertatea de alegere chiar și în cazul celor mai luminați oameni de stat, și poverile geografiei structurează opțiunile aflate la dispoziția liderilor ce promovează democratizarea, în diverse locuri”⁴⁵.

Dincolo de pesimism

Dacă evaluăm traiectoria statelor est-europene în ultimii șaptesprezece ani, ar exista destule motive pentru a afirma că pesimismul lui Huntington a fost nejustificat. Chiar și în cazul României, țară pe care Huntington o vedea printre candidații cu cele mai puține șanse în procesul de democratizare, progresele sunt incontestabile. Pe de altă parte, în lumea postcomunistă au avut loc destule regresii, cea mai semnificativă fiind aceea a Rusiei, iar cea mai dramatică aceea a Republicii Belarus. Problema democrației în spațiul ex-iugoslav a revenit în atenție, după ani de

⁴¹ Jon PEVEHOUSE, „With a little help from my friends? Regional organizations and the consolidation of democracy”, *American Journal of Political Science*, vol. 46, nr. 3, 2002, p. 615.

⁴² *Ibidem*, p. 617.

⁴³ Jeffrey S. KOPSTEIN, și David A. REILLY „Geographic diffusion and the transformation of the postcommunist world”, *World Politics*, vol. 53, octombrie 2000, p. 1.

⁴⁴ *Ibidem*, pp. 5-6.

⁴⁵ Laurence WHITEHEAD, „Geography and democratic destiny”, *Journal of Democracy*, vol. 10, nr. 1, 1999, p. 79.

război care au părut a valida prognoza lui Huntington cu privire la conflictul între civilizații. Ceea ce s-a modificat, însă, începând de la mijlocul anilor '90, a fost, așa cum sugera Whitehead, atitudinea Occidentului și în special a Uniunii Europene. „Condiționalitatea democratică” promovată de Uniunea Europeană nu avea cum să fie prevăzută, în modelul lui Huntington, deși el i-a intuit, fără îndoială, potențialul.

Dacă prognozele inițiale au devenit mai puțin relevante astăzi, rămân extrem de actuale cercetările asupra aparentei stagnări în procesul de democratizare la nivel mondial sau asupra riscurilor declanșării unui val invers. Mecanismele difuziei și efectele de demonstrație pot constitui teme de analiză utile, deși este discutabil dacă pe ele se pot întemeia prognoze. Din punct de vedere normativ, teoreticienii democrației încearcă – chiar mult mai mult decât a făcut-o Huntington și cu siguranță mai intens decât s-a întâmplat pe durata celor două valuri precedente – să promoveze democratizarea și să concretizeze acel „Demintern” de care vorbea politologul american. „Minimalismul” democratic al lui Huntington nu mai este de actualitate în multe dintre statele celui de-al treilea val, însă nu trebuie pierdut din vedere faptul că, pentru altele, el încă reprezintă o speranță.